

RÉVÉSZ ÉVA

Delján Péter a Bolgár Apokrif Krónikában *

A történészek számára minden apró adat nagy jelentőséggel bír, mellyel további információkhoz juthatnak, de a magyar történet korai időszakának kutatása szempontjából ez hatványozottan érvényes, hiszen egy forrásszegény időszakkal állunk szemben, ahol egy-egy újabb forrásadat egyre részletgazdagabbá, pontosabbá teheti az általunk eddig ismert képet.¹

Delján Péter életének és a hozzá kapcsolódó bolgár-magyar kapcsolattörténetnek a kutatása során irányult a figyelmem a Bolgár Apokrif Krónikára, melyről azt írták, hogy Péter élete végéről tartalmaz adatot. A forrás erre nézve ugyan nem szolgáltat információval, ellenben egy-két apró mozaikot hozzatott az életrajz nagy összképéhez.

A ma ismert bolgár apokrif művek többsége görögből átvett fordítás, az ún. *Bolgár Apokrif Krónika* [Български апокрифен летопис] egyike azon kevés forrásoknak, mely belső keletkezésű bolgár apokrif írás. Ezen kívül még ilyen, szintén ismeretlen szerzőjű mű a *Szaloniki Legenda* [Солунска легенда] és *Rilai Szent Iván népi legendája* [Народното житие на Иван Рилски].²

A krónikának egyetlen másolata ismert, mely a moszkvai óhitűek Preobraženskij-monostora [Преображенския старообрядчески манастир] Hilferding-gyűjteményének [Гилфердинговата сбирка] 123. számú kézirata. Elsőként *Stojanovič* adta közre a Spomenik-ben 1890-ben.³ A közreadás után 'Izaiás próféta látomása' [Видение на пророк Исай] címmel került be előbb a köztudatba, majd utóbb kapta a Bolgár Apokrif Krónika nevet.⁴

A krónika ószláv szövegkiadását és -magyarozatát *Jordan Ivanov* Богомилски книги и легенди című munkájában,⁵ mai bolgár fordítását pedig *Ivan Dujčev* Из

* Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért H. Tóth Imrének, Makk Ferencnek, Ferincz Istvánnak, Balázs L. Gábornak, Szabados Györgynek, Farkas Baráthi Mónikának. Jelen tanulmány a K81485 sz. OTKA kutatási pályázat keretében és a MÖB (Collegium Hungaricum) kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Lásd e korszak forrásadottságairól: BORSA 1974, 103. p.; МАКК 1998, 95. p.; МАКК 2012, 51. p.

² Apokrif és bogumil irodalom: FARKAS BARÁTHI [é.n.]; PETKANOV 2003, 84–85. pp., 320–321. pp., 478–479. pp.

³ СТОЈАНОВИЧ, Любомир. Споменик III. (1890) 160–193. pp.

⁴ Talán ez a névváltozás lehet az oka, hogy Tsevelin Stepanov azt írta egyik munkájában, a Krónika része az 'Izaiás próféta látomása' címet viselő műnek (TSEVELIN 2008, 365. p.), holott az az eredeti elnevezése. PETKANOV 2003, 84. p.

⁵ IVANOV 1925, 273–287. pp.

старата българска книжина munkájának I. kötetében,⁶ Donka Petkanova a Стара българска литература. Апокрифи с. kötetben⁷ és Ivan Božilov Стара българска литература 3. kötetében⁸ is közzétette.

A Krónikának nagy irodalma van, a bolgár történet- és irodalomtudomány számos neves kutatója foglalkozott elemzésével, így például – a teljesség igénye nélkül – Konstantin Jireček,⁹ Stojan Argirov,¹⁰ Ivan Dujčev,¹¹ Donka Petkanova,¹² Miliana Kaimakamova,¹³ S. Ivanov¹⁴ is foglalkozott a Krónikával.

A Krónika vélelmezhetően egy bogumil nézeteket valló szerzetes munkája. A mű több legendás és valós történelmi személyt is felvonultat, keletkezése dátumának meghatározásában az utolsó caputok segítettek. A XVII. caputban szereplő Delján Péter, aki az 1040–1041. évi bolgár felkelést vezette és a XIX. zárócaput végén leírt besenyő támadás, mely 1048–1049 telén zajlott le, segítették keletkezésének meghatározását. Ezek alapján a XI. század második felére datálta Jireček a keletkezését.¹⁵

A forrás a IX–XI. századra vonatkozó eseményekről, elsősorban (bolgár) uralkodókról ír, azonban jelen tanulmányban a XVII. caputjával foglalkozom.

**XVII. — И потомъ измѣни царь, именемъ Гаганъ, а по-
рикло му Оделънъ,³⁾ красъ вѣло. И тыи прѣима царство бъл-
гарское и гръцкое. И погочени въ Кумидѣ два гра⁴⁾, ожъ вѣху⁵⁾
въ оу онъ полъ морѣ. И създа .г. градоу въ земанъ българсконъ:
.а. Чръвнъ, .в. Нѣсѣръ,⁶⁾ .г. Штупъ. И тоу царствоуа лѣтъ .кн.
и оуцѣкноуинъ въ⁷⁾ отъ инопаминика на Оуцѣ полъ.**

*A Bolgár Apokrif Krónika XVII. caputja*¹⁶

A XVII. caput szövege magyarul így hangzik: „*És azután egy másik cár következett, a nagyon daliás Gagan, akinek ragadványneve Odelján volt. És ő elfogadta a bolgárok és görögök cárságát és elpusztított Kumidában két tengeren túl lévő várost. És bolgár*

⁶ DUJČEV 1943, 154. p.; valamint további munkáiban újabb kiadást látott a Krónika: DUJČEV 1961.; DUJČEV 1965.

⁷ PETKANOVA 1982, 43. p.

⁸ BOŽILOV 1983, 60–65. pp.

⁹ JIREČEK 1897, 86–93. pp.

¹⁰ ARGIROV 1898, 261–267. pp.

¹¹ DUJČEV 1972.

¹² PETKANOVA 1992.

¹³ KAIMAKAMOVA 1990.; e tanulmányában a Krónika historiográfiai értékelését végzi el: KAIMAKAMOVA 2004, 417–441. pp.

¹⁴ IVANOV 1989, 70–76. pp.; IVANOV 1991, 131–136. pp.

¹⁵ JIREČEK 1897, 86–93. pp.; JIREČEK 1898.

¹⁶ IVANOV 1925, 287. p.

földön három várost alapított: 1. Červent, 2. Nesebart, 3. Štipet. És ott 28 évig uralkodott, és megsebesítettet a másodunokatestvére által az Ovče-mezőn.”¹⁷

A tizennégy kötetes *Bulgária történetének* Delján Péterre vonatkozó részében úgy értékeli a két szerző, Genoveva Cankova-Petkova és Dimităr Angelov, hogy „az emberek emlékezetében sokáig fennmaradt [Delján Péter]”, de a krónikában „legendás alak”, és a Krónika a „bolgár nép szabadságmozgalma dicső vezérének vitathatatlan népszerűségét bizonyítja”.¹⁸

A caputban említett Odelján (Оделѣнъ) ragadványnév alapján már Ivanov Delján Péterrel azonosította. Božilov megállapítja, hogy ez a bizánci források által említett „ὁ Δελεάνοϋ”, illetve „Ὁδελεάνοϋ” alakokkal azonos.¹⁹ Ezt a összekapcsolást kétségtelenné teszi, hogy a bolgár történelemben nem ismert más, aki ezt a melléknevet viselte volna, kizárólag Delján Péter, ahogy ez a bizánci forrásokban fennmaradt.²⁰

A forrás „Gagan”-nak (Γαγανῆ) nevezi, ami a titulusból képzett név lehet, a „χαγανῆ (χαγάνος)”-ra vezethető vissza.²¹ Хаганъ a mai bolgárban хаган alakban található meg, jelentése *kagán, kán*.

A kagán cím a népvándorlás korában a török (türk, kazár, avar) népek fejedelmének a címe volt.²² A mohamedán és iráni forrásokban *hāqān* alakban szerepel. A szuverén nomád fejedelem címe volt, amelyet a türkök terjesztettek el. Etimológiáját összekapcsolják a *qan*nal, s valószínű, hogy kezdetben egymás szinonimái voltak, utóbb azonban a *qan* már csak alávett uralkodót jelentett, míg a *kagán* a türk kaganátus legfőbb urának a méltóságneve volt. Szent István egyik ellenfele, Keán is a kagán méltóságnéből származó nevet viselte.²³

Egy Keán Anonymusnál is szerepel *Keanus magnus* néven, aki a gestaíró szerint Salán vezér öse, Bulgária fejedelme volt, továbbá szerepel egy Keán a 14. századi krónikakompozíció 30. és 66. fejezetében, aki egynézet szerint bulgáriai fejedelem, más nézet szerint a dél-erdélyi bolgár-szláv államalakulat elmagyarosodott vezére volt.²⁴ Származását tekintve Keán bolgár volt, így vélelmezhető, hogy a Krónikában szereplő kagán cím erre utal: *bolgár uralkodó* voltára.

Egy bolgár nézet szerint az újabb *cárt* mint a prebolgár időszak fogalmi rendszeréből származó *kagán* titulust használja Delján Péterrel kapcsolatban, ez a felkelés zava-

¹⁷ BOŽILOV 1983, 64. kiadása alapján fordította Majoros Henrietta.

¹⁸ LIŠEV – GJUZELEV – TIVČEV – CANKOVA-PETKOVA 1982, 34. p.

¹⁹ BOŽILOV 1983, 362. p. 12. l.

²⁰ Ióánnész Skylitzész Synopsis histórión: „Egy bizonyos bolgár, Petros, akinek mellékneve Deleanos...” MORAVCSIK 1984, 92. p.; CFHB V. 409⁸⁷⁻⁸⁹; CSHB 9. 527⁵⁻⁶; ГИБИ VI. 302. p. V.ö. Ióánnész Zonaras Epitomé histórión: ГИБИ VII. 192. p.; CSHB 49. 598–599. pp. XVIII. 17³⁻⁴

²¹ „Гаганъ подѣша за владѣтския титулъ — хаганъ (χαγάνος) IVANOV 1925, 287. p. 2. l.

²² „kagán” szócikk. In: TÓTFALUSI 2009.

²³ Márton Alfréd: kagán. In: KMTL 312. p.

²⁴ Kordé Zoltán: Keán. In: KMTL 338. p. Szakirodalmat lásd az első nézethez: Váczy Péter (VÁCZY 1938, 503–506. pp.), Györffy György (GYÖRFFY 1993, 211–212. pp., 228–230. pp.); a második nézethez: Kristó Gyula (KRISTÓ 2000, 63–77. pp.). A Váczy-féle állásponthoz közelít legújabbban: SZABADOS 2011, 302–306. pp.

ros elvi háttérét is mutatja.²⁵ Más nézet szerint pedig a cár szinonimájaként használja az anonim szerző a kagánt.²⁶

Vélelmезhetően a 'kagán cár' kettős titulussal *bolgár uralkodó* voltát akarta erősen hangsúlyozni. Nem zárható ki, hogy egyben a felkelés zavaros ideológiai háttere is leképeződött ebben a címhasználatban, bár inkább vélelmезhető háttérében a régi és új együttesével az erős kötődés jelzésének szándéka.

Itt ki kell térjek a pliszikai felirat datálására is, mely Škorpil feltárásán került elő, majd publikálta 1905-ben, mely Delján Pétert *bánnak* címezi.²⁷ Az ásató és publikáló régész nem datálta, ellenben Fehér Géza a XI. század közepére tette,²⁸ míg Dimitrov a XI. századnál nem későbbinek határozta meg.²⁹ Velük ellentétben én úgy vélem, hogy a felirat nem keletkezhett a felkelés kitörését követően, hiszen a felirat nem uralkodói titulust használ vele kapcsolatban, holott a felkelés kitörésekor őt cárrá kiáltották ki, majd meg is koronázták. A XI. század második felében keletkezett Krónika is mutatja, hogy a felkelés után már az uralkodói címet használták Delján Péternek, ami ugyancsak véleményemet támasztja alá a felirat 1040 előtti keltezésére vonatkozóan.

A Péterrel kapcsolatban tett „*nagyon daliás*” jelzővel kapcsolatban figyelmet kell fordítani a Kalojan cárral való párhuzamra, aki a bolgár népmondákban „*nagy és jámbor Kalojan*”-ként szerepel, miközben a bizánci források kegyetlenségei miatt „Σκυλοϊωάννης-nek [= kutya János] nevezik.”³⁰

„*És ő elfogadta a bolgárok és görögök cárságát*”³¹ kijelentése rendkívül érdekes. Egyik lehetséges magyarázata történelmi alapú: egyrészt az adószedők túlkapásai miatt a görögök is felkeltek és csatlakoztak Delján Péterhez, másrészt pedig az 1040–1041. évi felkelés kiterjedt a görög területekre is.³² Más nézet szerint pedig, mivel már Péter cárral kapcsolatban is azt írta a Krónika szerzője, hogy a bolgárok és görögök cárhoja volt, hogy a bizánci és bolgár szövetséggel két egyenrangú, egy keleti (bizánci) és egy nyugati (bolgár), egymással békében élő császár birodalma az egy nagy keresztény birodalom. Ezzel hangsúlyozza a szerző a kapcsolatot Isten választott népe (bolgárok és görögök) és azok császárai között is.³³

²⁵ PAVLOV 1999, 36. p.

²⁶ A Krónikán kívül még az 'Izaiás prófáta (hős)mondája'-ban (Сказание на пророк Исаи) Borisz-Mihályt nevezi a szerző kagánnak, pontosabban a feltehetően az 1270-es években szerb írástudó által lejegyzett műben már *knyaz* (herceg) titulust szerepel, ami a szerb fordító aktualizálása a korabeli szerb uralkodók címéhez. TSEVELIN 2008, 364–365. pp.

²⁷ ŠKORPIL 1905, 238. p., 285. p.; ŠKORPIL 1905a. Taf. XLIX. 77., Taf. XCVII. 1.

²⁸ FEHÉR 1927–1928, 16. p.

²⁹ DIMITROV 1998, 94. p.

³⁰ „Kalojan” szócikk. In: <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/054/pc005471.html#6> PALLAS; PAVLOV 1999, 36. p.; Georgios Akropolitis: ГИБИ VIII. 156. p.; AKROPOLITÉS 140. p. §13.

³¹ A cím visszavezethető Nagy Simeonig (893–927), aki a „minden bolgárok és görögök cárhoja” címet vette fel, ezzel juttatva kifejezésre, hogy egyenrangú a basileusszal. Ez a címe először a 918. évi preszlávi zsinaton fordul elő. Lásd ehhez BAKALOV 1985, 114. p.

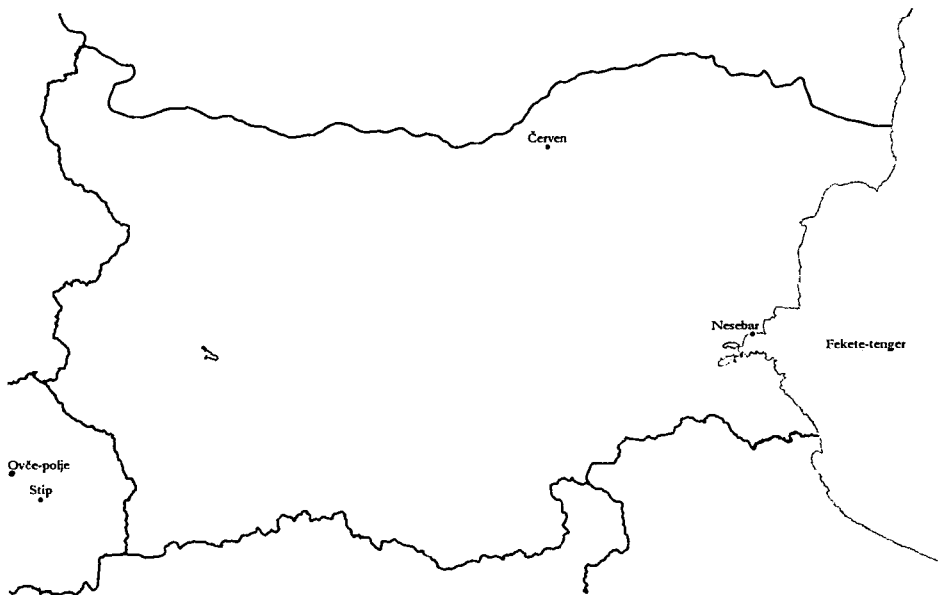
³² JIREČEK 1889, 192–193. pp.; ROTH 1907, 46–47. pp.; ZLATARSKI 1934, 48–88. pp.; JIREČEK 1952, 133–134. pp.; BOLENSKY 1971, 212. p.; ANGELOV-HRISTOV-KOSEV 1971, 34–35. pp.; LANG 1976, 72–73. pp.; MUTAFCSIEV 1986, 243–247. pp.; ANGELOV-ČOLPANOV 1989, 54–58. pp.; FINE 1991, 204–206. pp.; STEPHENSON 2000, 130–135. pp.; DIMITROV 2001, 78–80. pp.

³³ TSEVELIN 2008, 365–366. pp.

Véleményem szerint az első lehetőség a valószínűbb, hiszen a felkelés éppen a basileiosi hódítással létrejövő egységet bontotta meg, nem békés keresztény birodalom volt Delján Péter időszaka.³⁴

„És bolgár földön három várost alapított: 1. Červent, 2. Nesebart, 3. Štipet.” A Krónikában Delján Péter e városok alapításával való összekötése paristrioni sikereinek tükröződése.³⁵ A paristrioni sikerek alatt nem a felkelés sikereire kell gondolni, hiszen harcok Thessaloniké és Szerdika vonalától keletre nem zajlottak, azaz a felkelés Bulgaria–Thessaloniké–Hellas themák határáig terjedt ki, hanem Delján Péter személyes sikereire utal, amiről a pliszikai felirat is tanúskodik.

A három város közül egyedül Červen³⁶ volt Paristrion themában található, Nesebar (Mesembria)³⁷ és Štip³⁸ nem. Ez is inkább abba az irányba mutat, hogy e városok alapításának hozzá kötése inkább népszerűségét és széleskörű támogatottságát jelzi.

³⁴ Nem bizonyítható, hogy a keresztény eszkatológikus nézetek érvényesek voltak a bogumilokra is.

³⁵ „Отражението на Деляновите успехи в Паристрион (Подунавие между Стара планина и Дунава) остава неясно, макар отделни извори да свързват 'Оделян' с градове като Червен и Несебър ('Българският апокрифен летопис' от първата половина на XII в.), дори със старата столица Плиска (един изгубен днес надпис върху камък).” PAVLOV 1999, 32. p.

³⁶ A mai Rusztól 35 km-re délre lévő középkori város és vár volt. A második Bolgár Cárság idején a jelentősebb katonai-adminisztratív, gazdasági és egyházi-kulturális központok egyike volt. Elsőként 1910–1911-ben Vasil Zlatarski végzett feltárást, majd rendszeres feltárása 1961-től folyt.

³⁷ Már a Kr. e. VI. századtól kolonizálták a görögök (dórok) a területet és az V. századra vezethetők vissza a település kezdetei. Először Krum kán idején (812) került bolgár fennhatóság alá, majd Simeon cár uralkodása idején volt bolgár uralom alatt. Ókori elnevezése a Mesembria, a Nesebar pedig a szláv elnevezése a városnak. NESEBAR

³⁸ A város Macedóniában, Szkopjétől délkeletre található. Bővebben róla: MIKULČIK 1996, 344–356. pp.

A XVII. caput helynevei

„és megsebesítettett a másodunokatestvére által az Ovče-mezőn.” kijelentéssel zárul a XVII. caput.³⁹ Alusian, Áron fia 1040 szeptemberében csatlakozott a felkeléshez, Delján Péterhez. Ő Alusiannak sereget adott, akinek salonikinál elszenvedett veresége miatt viszonyuk megromlott, így Alusian meghívta Pétert magához vendégségbe, a lakomán leitatta és megvakította egy cinkosa segítségével, majd visszatért Konstantinápolyba, ahol a császár előkelő címmel és ranggal jutalmazta meg.⁴⁰

A forrás adata így a többi forrással összhangban áll, ami többletet jelent, az a lakoma helyének meghatározása: *Ovče-polje*, azaz Bírka-mező.⁴¹ Ez esemény után következett az osztrovói csata, ahol a vak Delján Péter bizánci fogságba került, így a lakoma helye Osztrovo közelében keresendő.

Az *Ovče-polje* helynév előkerül Georgios Akropolitis munkájában, a császár által 1246-ban elfoglalt területek között antik nevén, Neustapolisként,⁴² valamint Ephraim Chronographiájában fordul elő mind Eutzapolis, mind Neustapolis néven.⁴³ *Ovče-polje* Észak-Macedóniában, Szkopjétől délkeletre található, az Alsó-Bregalnica és Pšinja közötti síkság Štiptől északra.⁴⁴

A felkelés eseményeivel összevetve megállapítható, hogy *Ovče-polje* földrajzilag beleilleszkedik annak eseménysorába,⁴⁵ így vélelmezhető, hogy a Krónika itt egy hiteles adatot őrzött meg, mely Péter életrajzának e pontját pontosította számunkra.

A Bolgár Apokrif Krónika vizsgálta XVII. caputja több apró részletet is segített megvilágítani, így egy-két információval többlet tudunk Delján Péter életéről. Természetesen még további lehetőségeket is kínál, ami egyben kötelez is a további vizsgálódásra.

³⁹ Jireček ezt a részt az alábbi módon fordította: „wurde nach 28 jähriger Regierung auf dem Ovče Polje von einem Fremdling getödtet.” JIREČEK 1897, 91. p.

⁴⁰ A Delján Péter vezette első bolgár felkelés leírása az alábbi bizánci művekben lett megörökítve: Vita Lazari (ГИБИ VI. 90–91. pp.); Michael Psellus (ГИБИ VI. 94–99. pp.); Ióannés Skylitzés Synopsis historión / Georgios Kedrénos Epitomé historión (CFHB V. 409₈₇–415₉₆; CSHB 9. 527₅–530₁₈, 531₈–534₄; ГИБИ VI. 302–306. pp.); Kekaumen Stratégikon (ГИБИ VII. 16–17. pp.); Ióannés Zonaras Epitomé historión (CSHB 49. 598–603. pp.; ГИБИ VII. 192–194. pp.)

⁴¹ Ovče Polje neve ezen a helyen kívül még Borisz cárral kapcsolatban kerül említésre, miszerint ő itt alapított Fehér egyházakat: Bolgár Apokrif Krónika, V. caput: BOŽILOV 1983, 61. p.

⁴² AKROPOLITÉS 232. p. §44., 235. p. §44. 21., 291. p. §59., 294. p. §59. 6., 328. p. §70., 329. p. §70. 2. Neustapolis (Ovče Polje) észak Macedóniában, Szkopjétől délkeletre található. A helynév máshol Eutzapolisként jelenik meg, ami az 'ovče polje' azaz, 'birkamező' görög átírása. AKROPOLITÉS 294. §59. 6. Akropolitis munkája alapján megemlíti munkájában Dölger is: „1246 ősze: Békeszerződés a Bolgár Birodalommal: a császár megelégszik az elfoglalt területekkel: Prileptől (Prilap) és Bitolitól (Pelagonia), Ovče-poljétől (Neustapolis) és Proszektől (Prosak) a Maricáig.” KAISERURKUNDEN 1787. regesta

⁴³ EPHRAIM: *Akropolitis* 294. p. §59. 6. alapján

⁴⁴ JIREČEK 1897, 88. p.

⁴⁵ Lásd például ANGELOV–ČOLPANOV 1989, 55. p.

Felhasznált irodalom

- AKROPOLITÉS = George Akropolites: The History. Introduction, translation and commentary Ruth Macrides. Oxford Studies in Byzantium. Oxford University Press: Oxford – New York 2007.
- ANGELOV–ČOLPANOV 1989 = АНГЕЛОВ, Димитър – ЧОЛПАНОВ, Борис: Българска военна история от втората четвърт на X до втората половина на XV в. София 1989.
- ANGELOV–HRISTOV–KOSSEV 1971 = ANGELOV, Dimităr – HRISTOV, Hristo – KOSSEV, Dimităr: Bulgária története. Budapest 1971.
- ARGIROV 1898 = АРГИРОВ, Стоян: Географически имена на българското видение на пророк Исая. Периодическо списание на Българското книжовно дружество LV–LVI. (1898) 261–267.
- BAKALOV 1985 = Бакалов, Георги: Средновековният български владетел (титлатура и инсингии). София 1985.
- BORSA 1974 = BORSA István: A magyar medieviztika forráskérdései: medieviztika és a levéltári anyag. *Levéltári Közlemények* 44–45. (1974) 103–121.
- BOŽILOV 1983 = БОЖИЛОВ, Иван: Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинение. Български писател. София 1983.
- CSHB 9. = Georgius Cedrenus. Tomus Alter. Ioannis Scylitzae ope ab Immanuele Bekkero. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 09. Bonnae 1839.
- CSHB 49. = Ioannēs Zonaras. Tomus III. Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum. Libri XIII–XVIII. Editio Theodorus Büttner-Wobst. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 49. Bonn 1897.
- CFHB V. = Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. Recensuit Ioannes Thurn. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Volume V. Series Berolinensis. Walter de Gruyter et socios: Berolini et Novi Eboraci MCMLXXXIII.
- DIMITROV 1998 = ДИМИТРОВ, Христо: Българо-унгарски отношения през средновековието. София 1998.
- DIMITROV 2001 = ДИМИТРОВ, Христо: История на Македония през средновековието. София 2001.
- DULČEV 1943 = Дуйчев, Иван: Из старата българска книжнина. I. София 1943.
- DULČEV 1961 = Дуйчев, Иван: Христоматия по старобългарска литература. София 1961.
- DULČEV 1965 = Дуйчев, Иван: Христоматия по история на България. София 1965.
- DULČEV 1972 = Дуйчев, Иван: Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културна история на средновековна България. София 1972.
- ΕΡΗΡΑΙΜ = Lampsides, O. (Ed.): Ἐφραῖμ τοῦ Αἰνίου Χρονογραφία. Vol. 1–2. Athen 1984–1985.
- FARKAS BARÁTHI [é.n.] = FARKAS BARÁTHI Mónika: A bolgár irodalom története. In: http://szlavintezet.elte.hu/szlavtsz/slav_civil/bolgar-irodalom.htm#h6 (2012. 11. 10. 14:21)
- FENÉR 1927–1928 = FENÉR Géza: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok* LXI–LXII. (1927–28) 1–20.
- FINE 1991 = FINE, John V. A.: The Early Medieval Balkans, A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century. Ann Arbor, University of Michigan Press 1991.
- ГИБИ VI. = Извори за Българската История XI. Гръцки Извори за Българската История VI. Ред. Дуйчев, Иван–Тъпкова-Заимова, Василка–Войнов, Михаил. София 1965.
- ГИБИ VII. = Извори за Българската История XIV. Гръцки Извори за Българската История VII. Ред. Цанкова-Петкова, Генова-Лишев, Страшимир–Тивчев, Петър. София 1968.
- ГИБИ VIII. = Извори за Българската История XVII. Гръцки Извори за Българската История VIII. Ред. Йончев, Любомир–Тъпкова-Заимова, Василка–Войнов, Михаил. София 1972.

- GYÖRFFY 1993 = GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Budapest 1993.
- IVANOV 1925 = ИВАНОВ, Йордан: Богомилски книги и легенди. София 1925.
- IVANOV 1989 = ИВАНОВ, С. А.: „Болгарская апокрифическая летопись” как памятник этнического самосознания болгар. In: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. Москва 1989. 70–76.
- IVANOV 1991 = ИВАНОВ, С. А.: К вопросу об элементах этнополитического сознания в „Болгарской апокрифической летописи”. *Studia Balcanica* 20. Раннефеодальные славянские государства и народности (проблемы идеологии и культуры). София 1991. 131–136.
- JIREČEK 1889 = JIRE [BLG2]ČEK, Konstantin József: A bolgárok története. Nagy-Becskerek 1889.
- JIREČEK 1897 = JIRE [BLG2]ČEK, Konstantin: Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer. Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse. CXXXVI. (1897) 1–98.
- JIREČEK 1898 = Иречек, Константин: Географическите имена в българското Видение на пророк Исая. Периодическо списание на Българското книжовно дружество LV–LVI. (1898)
- JIREČEK 1952 = ИРЕЧЕК, Константин: Историја Срба прва књига до 1537 године (полиоличка историја). Београд 1952.
- КАИМАКАМОВА 1990 = КАИМАКАМОВА, Милияна Василева: Българска средновековна историопис. София 1990.
- КАИМАКАМОВА 2004 = КАИМАКАМОВА, Милияна Василева: Историографската стойност на „Български апокрифен летопис”. In: *Civitas divino-humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov*. Ed. Stepanov, Tsevelin – Vachkova, Veselina. Sofia 2004. 417–441.
- KMTL = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest 1994.
- KRISTÓ 2000 = KRISTÓ Gyula: Keán, Szent István ellenfele. In: Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 63–77.
- LANG 1976 = LANG, David Marshall: The Bulgarians from Pagan Times to the Ottoman Conquest. Thames and Hudson 1976.
- LIŠEV – GJUZELEV – TIVČEV – SANKOVA-РЕТКОВА 1982 = ЛИШЕВ, Страшимир – ГЖУЗЕЛЕВ, Васил – ТИВЧЕВ, ПЕТЪР – ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Геновева (Ред.): История на България. Том III. Втора българска държава. София 1982.
- МАКК 1998 = МАКК Ferenc: Külföldi források és a korai magyar történelem. (X–XII. század). In: Makk Ferenc: A tanulmányok a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998. 95–115.
- МАКК 2012 = МАКК, Ferenc: Ausländische Quellen und die frühe ungarische Geschichte. (10.–12. Jahrhundert). In: Makk, Ferenc: Vom mytischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz. Gabriele Schäfer Verlag: Herne 2012. 51–81.
- MIKULČIK 1996 = МИКУЛЧИК, Иван: Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје 1996.
- MORAVCSIK 1984 = Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Ford.: MORAVCSIK Gyula. Budapest 1984.
- MUTAFCISIEV 1986 = МУТАФЧИЕВ, Петър: История на българския народ 681–1323. София 1986.
- NESEBAR = Museum Ancient Nesebar. http://www.ancient-nessebar.com/html/main_en.php?menu=his
- OBOLENSKY 1971 = OBOLENSKY, Dimitri: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453. New York–Washington 1971.
- PALLAS = A Pallas Nagy Lexikona. In: <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/> (2012.11.18. 18:50)

- PAVLOV 1999 = ПАВЛОВ, Пламен: Бунтари и авантюристи в средновековна България. София 1999.
- PETKANOVA 1982 = ПЕТКАНОВА, Донка: Стара Българска Литература. Апокрифи. София 1982.
- PETKANOVA 1992 = ПЕТКАНОВА, Донка: Старобългарска литература (IX–XVIII в.). София 1992.²
- PETKANOVA 2003 = ПЕТКАНОВА, Донка: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Велико Търново 2003.
- ROTH 1907 = ROTH, Karl: Geschichte der christlichen Balkanstaaten. (Bulgarien, Serbien, Rumänien, Montenegro, Griechenland). Leipzig 1907.
- ŠKORPIĽ 1905 = ШКОРПИЛ, Карел: Абоба-Плиска. *Известия Русского Археологического Института в Константинополе* 10. (1905)
- ŠKORPIĽ 1905a = ШКОРПИЛ, Карел: Абоба-Плиска. *Известия Русского Археологического Института в Константинополе* 10. (1905) Альбом
- STEPHENSON 2000 = STEPHENSON, Paul: Byzantium's Balkan frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204. Cambridge University Press 2000.
- SZABADOS 2011 = SZABADOS György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged 2011.
- TÓTFALUSI 2009 = TÓTFALUSI István: Magyar Etimológiai Szótár. In: SZÓTÁR CD. [A magyar nyelv értelmező szótára. A magyar nyelv szótára. A latin nyelv szótára. Magyarország geográfiai szótára. Magyarország leírása. Magyar etimológiai szótár. Idegen idézetek szótára. Idegen nevek és szavak kiejtési szótára. Színes szinonimatár. Gondolattár.] Arcanum 2009.
- TSEVELIN 2008 = TSEVELIN, Stepanov: From 'Steppe' to Christian Empire, and Back: Bulgaria between 800 and 1100. In: Curta, Florin (Ed.): The Other Europe in the Middle Age. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Volume 2. Brill: Boston–Leiden 2008. 363–377.
- VÁCZY 1938 = VÁCZY Péter: Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Szerk.: Kumorovitz L. B. – Szilágyi L. Budapest 1938. 475–506.
- ZLATARSKI 1934 = ЗЛАТАРСКИ, Васил Н.: История на българската държава през сръдните въкове. Томъ. II. България под византийско владичество (1018–1187). София 1934.